Integriranje dohodkov in socialni položaj: kmečka gospodinjstva v Goriških brdih (19. stoletje)

Tanja Gomiršek

Goriški muzej

Grajska cesta 1, 5000 Nova Gorica

tanja.gomirsek@goriskimuzej.si

Uvod

Kot ugotavljajo raziskovalci agrarne zgodovine, so bili v zahodnem slovenskem prostoru kmečki obrati po obsegu večinoma skromni, razen v višjih legah, kjer so obsegali tudi velike travnate površine. Na kraških površinah so bili za kmetovanje neugodni pogoji, alpski prostor je pestilo pomanjkanje orne zemlje (Panjek 2014, 200). Raziskava poskuša ugotavljati, kakšno je bilo stanje v majhnem, za današnje slovensko ozemlje najskrajnejšem zahodnem delu v Goriških brdih. Goriška brda (tudi Brda), ki se razprostirajo na gričevnatem zemljišču, so del geografskega območja Posočja na meji med Slovenijo in Italijo. Naravno so omejena z visokim slemenom Korade (812 m) na severu, vzhodna meja je sleme med Korado in Sabotinom (609 m), ki Brda ločuje od spodnje doline reke Soče, na zahodu teče naravna meja po reki Idriji (*Iúdrio*), preko katere se začne Furlanska nižina (Pavlovec 1999, 9). Gričevnato pokrajino sestavlja pretežno fliš, nekaj je apnenca. Na podnebje v Goriških brdih vpliva le 20 km oddaljeno Jadransko morje. Severna slemena jih varujejo pred hladnimi severnimi vetrovi in ker so bolj izpostavljena proti jugu in zahodu, jih greje in vlaži topel jugozahodni veter (Rutar 1997, 37). Že Simon Rutar je leta 1892 omenjal v Brdih za kmetovanje ugodno podnebje.

Bližnje gore zapirajo vhod mrzlim sapam, a mehki namorski zrak ima odprto pot čez spodej ležečo ravnino. Od gor prihajajoči tanjši zrak ga očisti nekoliko in naredi tako prav prijetnega. Tu se pride-

luje izvrstno vino, najplemenitejše sadje in najmehkejše sočivje, pa tudi razna žita. Še celo oljka, cipresa in lovor rastejo tukaj. (Rutar 1997, 37)

Za obdobje prve polovice 19. stoletja je za Brda značilen nizek demografski prirast in s tem povezane majhne jedrne družine. Na podlagi izračuna števila prebivalstva in števila družin, ki jih navajajo elaborati franciscjskega katastra, je v posamezni družini v katastrski občini Števerjan živelo 5,3, v katastrski občini Cerovo 4,5, v katastrski občini Šentmaver 6,5 ter v katastrski občini Pevma 6,7 oseb (ASG, CS, Cerou, Piuma, San Floreano, San Mauro). Elaborat za Kojško, Brestje in Hum (AST, CF, San Martino) ne navaja števila družin, tako da ne moremo izračunati števila članov na posamezno družino. Tako navajamo podatke iz statističnega popisa iz leta 1845, ki ga je naredila goriška Kmetijska družba. V kojščanskem okolišu, ki ga je sestavljalo 14 katastrskih občin, je živelo 4.899 moških in 4.979 žensk. Živel so v 1.917 gospodinjstvih. Tako je bilo v gospodinjstvu v povprečju 5,2 oseb (Fanfani 1979, 426). Manjša povprečna velikost družin je bila, kot bomo v nadaljevanju pokazali, povezana z območji, kjer je bilo več zakupnikov, in manjšimi kmečkimi obrati.

Za Brda je bila tipična usmeritev v proizvodnjo in prodajo vina, ki je pomenila obdelovanje zemljišča v obliki teras. Terasirana pokrajina, oblikovana zgolj z ročnim delom, in usmeritev v vinogradništvo, ki je ena delovno najintenzivnejših panog, je zahtevala ogromen vložek dela. Hkrati je sredozemska klima, za katero je značilna celoletna vegetacija, pomenila možnost gojenja različnih sort sadja in zelenjave. Leta 1853 je Štefan Kociančič pridelke Brd opisal takole:

Ta deželica je kaj rodovitna, posebno sadja in vina daje mnogo. [...] Precej v zgodnji spomladi ima Bric že grah, ki ga je z veliko skrbjo pod kako ledino in v zavetrji ovarval zimskega mraza, zato, da ga zmore prej v mesto znašati, in potrebnega dnarca pridobivati za hišne potrebe. Še preden preneha kupčija z novim graham in drugo zelenjavo, dozorijo sladke črešnje, ali kakor jim Brici pravijo čerešnje, katerih imajo več sort, debelih in drobnejših, in ki imajo posebno dober okus, potem fige in hruške in prve breskve ter prvo grozdje, ki mu Lahi uva di Sant'Anna ali tudi Augustana in za njimi tudi Brici tako pravijo. Potem poletne fige, hruške, breskve, češpe, jabelka, itd. prav obično prihajajo. Češpe znajo Brici posebno lepo lupiti, umetno sušiti in suhe lepo rumene potem drago prodajajo. To

sadje oni nekaj na glavi in na ramah, nekaj pa z osli nosijo ne samo v bližnja mesta Videm, Čividad, Palmo, Oglej, Karmin, Gorico, Terst itd., temuč ga tudi zanašajo v vunanje dežele na Koroško posebno Kranjsko, Štajersko, Horvaško, Ogersko, Austriansko; ja še clo v Galicijo do Levova dohajajo z njim, do Krakove in čez Austrianske meje na Šlezko in Saksonsko. (Kociančič 1992, 10–1)

Posamezne družine so bile tako same sposobne obdelati razmeroma majhno površino, zato je v prispevku obravnavana velikost kmečkih obratov Goriških brd v 1. polovici 19. stoletja. Družine z večjimi površinami so bile primorane najemati delavce, manj premožnim in zakupnikom pa površina, ki so jo uspeli sami obdelovati, kljub raznovrstnosti pridelkov po plačilu zakupnin ni zadoščala za preživetje. Na strategijo preživetja je poleg velikosti obratov vplival tudi agrarno premoženjski položaj, zato so prikazane vrste zakupnih pogodb. Oboje je podlaga za razumevanje strukture kmečke družbe. Poskušali bomo ugotavljati, kako so posamezni socialni sloji znotraj kmečke družbe dopolnjevali svoje dohodke. Preverjali bomo, ali je tudi za sistem Goriških brd značilna strukturna integriranost dohodkov od kmetijstva in različnih neagrarnih virov (iz sekundarnega in terciarnega sektorja), za katerega je predlagano poimenovanje »integrirana ruralna ekonomija« (Panjek 2017, 11–50).

1. Struktura kmečke družbe na podlagi lastništva

Za razumevanje strukture kmečke družbe Goriških brd ter poznavanje virov dopolnjevanja dohodkov gospodinjstva je potrebno predstaviti analizo posestne strukture, velikost kmečkih obratov ter pomen zakupnih pogodb. Socialna razvejanost kmečke družbe je bila namreč podlaga različnim načinom in strategijam, povezanim z dopolnjevanjem dohodkov. Za dva osnovna vira analize lastniške strukture smo izbrali katastrske popise ter gradivo zapuščinskih razprav. Pri obdelavi in uporabi izsledkov katastrskih popisov je potrebna določena previdnost, saj popišejo zgolj lastnike zemljišč. Dejstvo, da se je določen delež prebivalstva ukvarjal zgolj z nekmetijsko dejavnostjo, lahko nekoliko spremeni razmerja med posameznimi skupinami prebivalstva. Delež prebivalstva, ki se je ukvarjalo zgolj z obrtjo ali pa storitvenimi dejavnostmi, je variiral od kraja do kraja. V Kojskem je bil od leta 1788 sedež okrajnega sodišča z zapori in leta 1826 ustanovljena šola (Gomiršek 2009, 65, 75). Kraj je ležal ob glavni prometni povezavi med Gorico in Krminom in je bilo v njem več gostiln, zato je bil tu delež nekmečkega prebivalstva višji kot v ostalih okoliških vaseh.

Katastrsko gradivo prav tako ne odgovarja na vprašanje, na kakšen način si je kmečko prebivalstvo dopolnjevalo dohodke.

Analiza lastniške strukture na podlagi terezijanskega ter franciscejskega katastra pokaže, da je bilo na območju Goriških brd nad 50 % družin zakupnikov (Gomiršek 2017, 180). Zakup je bil torej prevladujoča oblika agrarno premoženjskega razmerja območja. Prav tako ugotavljamo, kot bo razvidno iz nadaljevanja, da je imelo veliko kmetij premalo lastnega zemljišča in so ga delno imeli v zakupu. Tudi te so se med seboj socialno in družbeno razlikovale. Nekatere družine so obdelovale pretežno lastna, druge pretežno zakupna zemljišča. Prav tako so lahko živele bodisi v lastni hiši bodisi so jo imele v najemu. Vsem pa je bilo skupno, da so imele del lastnih in del zakupnih zemljišč. Ta družinska jedra imenujemo s terminom polzakupniki.

Kot že ugotovljeno, izračuni ne upoštevajo deleža tistih, ki so se ukvarjali zgolj z nekmetijsko dejavnostjo, zato za natančnejšo sliko predstavljamo analizo gradiva zapuščinskih razprav. Slednje upošteva vse umrle moške osebe, ki so bili družinski poglavarji, ter tiste redke ženske, ki so po smrti moža prevzele vodenje družine in s tem tudi nepremičnine ali zakupne pogodbe. V celotnem vzorcu namreč od 213 oseb le 10 žensk, ki so vodile gospodinjstvo. Zapuščinske razprave nam pokažejo, da je bilo na območju 111 ali 54,1 % družin zakupnikov, 66 ali 30,8 % družin polzakupnikov, 28 ali 13,1 % družin posestnikov ter 9 družin, ki se niso niti delno preživljale z obdelovanjem zemlje. V slednjem gre za družine biriča, sodnega pisarja, grajskega oskrbnika, prekupečevalca z vinom itd. Izsledki se v večji meri približujejo rezultatom analize iz omenjenih katastrov. V Dolnjem Cerovem je bilo na podlagi analize terezijanskega katastra leta 1752 58,8 % družin zakupnikov, na Humu, v Kojskem, Brestju in Snežatnem pa 56 %. V Dolnjem Cerovem je bilo leta 1752 23,5 % družin polzakupnikov, na Humu, v Kojskem, Brestju in Snežatnem pa 33,3 % (ASG, CT, Cerou, Quisca). V Dolnjem Cerovem je bilo leta 1752 17,7 % družin posestnikov, na Humu, v Kojskem, Brestju in Snežatnem pa je bilo 10,5 % posestniških družin (ASG, CT, Cerou, Quisca).

Na podlagi zakupnih pogodb, najdenih v sklepih sodišča v Kojskem, notarskih zapisov, zemljiškoknjižnih vložkov in župnijskih arhivov je razvidno, da je v prvi polovici 19. stoletja v Goriških brdih prevladovala oblika, imenovana *affitto semplice* ali preprosto *affitto*, ter tri manj razširjene oblike, *affitto fermo*, *affitto fermo ereditario*, in emfitevnični zakup ali emfitevza. Vilfan (1980, 427) izraz *affitto semplice* prevaja kot »navadni zakup«,

ki je bil kratkoročen. Enako povzema tudi Pavlin (2001, 289–302). Sama sem tipe pogodb razvrstila glede na njihovo trajanje. Tako imenujem *affitto semplice* – kratkoročni, *affitto fermo* – srednjeročni in *affitto ereditario* – dedni zakup. Prevladovalo je plačilo zakupnine v naturalijah, saj so bile vrste in višina zakupnih dajatev odvisne od vpliva tržnih in gospodarskih razmer. Usmeritev v proizvodnjo in prodajo vina je pomenila interes lastnikov zemljišč po obvladovanju in sodelovanju pri prodaji tega komercialno zanimivega pridelka. V Goriških brdih so v obravnavanem obdobju ločili med tremi vrstami vina. Beli sta bili rebula in cividin, poleg teh pa še navadno rdeče vino. Rebula je bilo vino belih sort, ki so rasle na gričevnatem območju, ter je bila pridelana po posebnem postopku. Ločili so »vinski cvet« – rebulo, ki so jo dobili s tlačenjem grozdja, ter rožnato obarvano »prešanino,« pridobljeno s stiskanjem tropin, ki je bila nižje kakovosti in vrednosti (ASG, CS, Cerou, Piuma, San Floreano, San Mauro). Na enak način so predelali tudi cividin, ki so ga sestavljale bele sorte, posajene na njivah v ravnini. Mošta rebule niso do konca fermentirali, zato je vseboval še veliko sladkorja in ogljikovega dioksida. Vino je bilo tako potrebno porabiti tekom zime, saj je spomladi začelo ponovno vreti. Cividin, ki ga elaborati opisujejo kot »sveže in rezno« vino (ASG, CS, Cerou), pa se je popolnoma povrelo pilo v poletnih mesecih. Obe beli vini sta bili predmet živahnega vinskega trgovanja.

Najbolj znano in cenjeno vino rebulo pa tudi cividin iz Goriških brd so v tem obdobju po visokih cenah prodajali kupcem iz Koroške in Kranjske. Zakupne dajatve so bile zato v Goriških brdih večinoma v vinu. Fiksna kvota je bila značilna za ugodnejše srednjeročne in dedne pogodbe, medtem ko je bila dajatev v višini 2/3 pridelka vinskega cveta tipična postavka prevladujočih kratkoročnih zakupnih pogodb. Srednjeročne in dedne pogodbe so bile ugodne zaradi trajanja ter fiksne postavke zakupnine. Slednje je zakupniku dajalo večjo varnost, hkrati pa je fiksna zakupnina vinskega pridelka ob dobrih letinah pomenila višji dohodek zakupnika. Elaborati franciscejskega katastra so ugotavljali, da je ostali pridelek na gričevnatem področju zadoščal zgolj za 3- do 6-mesečne potrebe kmetove družine. S tem so mišljeni posevki, ki so bili namenjeni kmetovi prehrani ali prodaji na trgu. Usmeritev in prevladovanje obdelanih površin, povezanih z gojenjem vinske trte, je pomembno zmanjšalo delež površin, ki bi bile namenjene kmetovi prehrani ter krmi za vlečno in drugo živino. Tako so bile, kot ugotavlja za slovensko ozemlje Stane Granda (2014, 258), žrtev njivskih površin in *brajđ* travniki, ki jih je bilo premalo za živinorejo. Za krmo krave

je bil namreč potreben 1 ha travniških površin. Tako lahko ugotavljamo, da je bilo glede na število družin goveje in druge živine malo (tabela 10.1). Najnižji delež glede na število družin ugotavljamo v Gornjem in Dolnjem Cerovem, Števerjanu in v Kojskem. Podatki iz elaborata za Kojsko poleg slednjega obsegajo Brestje, Hum, Snežatno, Vrhovlje, Gonjače in Šmartno. V arhivski mapi sta dva popisa, prvi iz leta 1824 in drugi iz leta 1830, zato v tabeli navajamo oba. Ker se številke v teh dveh popisih, ki sta nastala v razmahu 6 let, močno razlikujejo, za ilustracijo dodajamo še podatke iz popisa leta 1845 (Fanfani 1979, 426–7), ki je v okolišu Kojsko poleg že naštetih vasi zajemal še Kozano, Vipolže, Krasno, Višnjevnik, Gradno, Vedrijan in Slavče, zato je skupno število prebivalstva in živine toliko višje.

Tabela 10.1: Število živine po posameznih davčnih občinah v primerjavi s številom prebivalcev po podatkih elaboratov franciscejskega katastra in podatkov kmetijske družbe

Kraj	Število prebivalcev	Število družin	Voli	Kra-ve	Teleta	Ovce	Konji	Osl	Prašiči
Gornje in Dolnje Cerovo	684	135	52	78	18	106	2	5	70
Pevma	450	67	80	25	-	-	5	-	24
Števerjan	855	161	82	101	26	200	-	-	110
Šentmaver	415	63	132	39	20	250	2	-	89
Kojsko 1824	1.323	217	128	91	38	96	2	6	177
Kojsko 1830			238	63	10	102	3	8	87
Okoliš Kojsko	9.878	1.917	1.140	755	-	879	28	-	-

Vir: ASG, CS, Cerou, Piuma, San Floreano, San Mauro; AST, CF, San Martino.

Goveja živina je bila v tem obdobju ključen element kmečkega gospodarstva, saj so jo nujno potrebovali za vprego pri oranju in prevozi. Za oranje trdega flišnatega zemljišča je bila potrebna vprega 6 volov. Prav tako so za manjše dvokolesne vozičke, s katerimi so vozili grozdje in druge pridelke, potrebovali 2 vola. Večina prebivalcev je zato morala vlečno oz. vprežno živino najemati. Zakupniki so za njen najem in z njo povezanih delovnih uslug, za zakup hiše in drugih neobdelovalnih površin plačevali s preostalim deležem vinskega cveta in prešanino. Tako so zlasti tisti s kratkoročnimi pogodbami oddali celoten pridelek vina. Preostali pridelek je, kot že omenjeno, zakupnikovi družini zadoščal za največ pol leta, zato

že kmalu postane jasno, da je moralo gospodinjstvo svoje prihodke dopolniti na druge načine. Težnja lastnikov zakupnih kmetij, da so z zakupniki sklepali kratkoročne pogodbe, si s tem pridobili ves vinski pridelek ter tako obvladovali vinski trg, je privedla do prevladovanja kratkoročne zakupne pogodbe. To je razvidno tudi iz analiziranega vzorca gradiva zapuščinskih razprav. Evidentiranih je bilo 111 družin zakupnikov, od katerih so imele 3 dedno in 2 srednjeročno pogodbo. Od 66 družin polzakupnikov sta 2 imele zemljišča v dednem, 6 v srednjeročnem ter 1 družina del v srednjeročnem in del v dednem zakupu. Podatki jasno kažejo, da je bilo ugodnih pogodb razmeroma malo. Ob smrti so namreč popisali pokojnikovo premoženje in nepremično premoženje. Inventarni popisi nepremičnin obsegajo popis nepremičnin, ki jih je imel umrli v »polni lasti« (*beni immobili di piena proprietà*), ter »nepremičnine, na katerih so bile pravice tako razdeljene in je nekomu pripadal lastninski delež, drugemu pa uporabniški delež« (*beni immobili su quali i diritti sono in tal modo divisi, che all'uno spetta il dominio diretto, ed all'altro il dominio utile*). Podobno situacijo o dvojnosti pravic do zemlje prikazujejo avtorji raziskav o lastniških oblikah v S Franciji do 19. stoletja. Uporabljajo pa latinski pravni izraz *dominium directum* in *dominium utile* (Béaur in Chevet 2010, 113).

2. Velikost kmečkega obrata

Majhna razdrobljena posest, ki je prevladovala konec 19. stoletja, ko je bilo v celotnih Goriških brdih nad 70 % kmečkih obratov manjših od 5 ha in kar 45 % manjših od 2 ha (Melik 1936, 452), je bila značilna tudi za predmarčno dobo. Tudi samostojni kmetje večinoma niso imeli velike posesti, saj so pred in po 1. svetovni vojni prevladovale 2 ha velike kmetije. Fragmentacija kmetijske zemlje v mnogo majhnih posestev je bila rezultat trajajočega procesa, ki je kulminiral v 1. polovici 20. stoletja. Okoli leta 1850 je bilo 55 % vseh kmetij v Belgiji manjših od 1 ha. Ta delež je leta 1900 narastel na 66 % in do leta 1950 na 75 % (Brusse idr. 2010, 207). To kaže na dvoje: na intenziviranje kmetijske proizvodnje z modernimi načini gojenja in uvedbo novih kultur, ki so povišali katastrski dohodek, ter na povečanje možnosti za dopolnjevanje dohodkov iz drugih virov.

Povprečna velikost zakupnih kmetij v JV Brdih v 1. polovici 19. stoletja, kot so zabeležili elaborati franciscejskega katastra ter zakupne pogodbe, je bila 8 *campov* (1 *camp* je znašal 0,36 ha, torej pribl. 2,8 ha) obdelovalnega zemljišča (ASG, GD, Contratti), če je bilo le-to na gričevnatem območju. Elaborat franciscejskega katastra za Šmartno-Kojško je poročal, da več-

ji zakupnik obdeluje 8 *čampov* zemljišča, večji posestnik 20 *čampov*, mali zakupnik 6, mali posestnik pa 12 *čampov* (AST, CF, San Martino). V zahodnih Goriških brdih, kjer je bil višji delež njivskih površin, so bile zakupne kmetije večje in so obsegale 15 (pribl 5,4 ha) *čampov* obdelovalnega zemljišča (ASG, CS, Medana). Torej je bila velikost kmečkega obrata povezana s tipom zemljišča ter vrsto kulture. Kmečka podložniška kmetija na osrednjem Slovenskem ozemlju, kjer niso gojili vinske trte, je bila velika 30 oralov oz. 16 ha. 7 do 8 ha njivskih površin so imele polovične kmetije. Gestrin (1991, 39) ugotavlja, da so bile kmetije v vinorodnih krajih in na manj ugodnih legah bistveno manjše. Pretežno ročna obdelava, ki je bila težja na gričevnatem območju, je pomenila relativno majhne kmečke obrate. To nam prikažejo tudi podatki analize velikosti lastniških deležev po posameznih skupinah. V primeru, da v poštrev vzamemo lastništvo celotnega obdavčenega zemljišča in hiše, ugotovimo, da je imelo 36 od skupno 330 tukajšnjih gospodinjstev v lasti zgolj hišo, 77 hišo ter zemljišče v velikosti do 4 *čampe*, 117 pa jih je imelo zgolj do 4 *čampe* veliko zemljišče. Pod mejo 8 *čampov* je bilo še 53 gospodinjstev, ki je imelo v lasti tudi hišo, v kateri so prebivali, 19 pa jih je imelo zgolj obdelovalno zemljišče v velikosti med 4 in 8 *čampov*. V kategorijo družin, ki so imele nad 8 *čampov* zemljišča ter hišo, je spadalo 54 gospodinjstev. Še 10 družin pa je imelo zemljišče v tem obsegu, vendar niso imeli lastne hiše. Poleg teh družin je imelo obdavčena zemljišča na območju še 77 posameznikov iz sosednjih vasi, 42 cerkva, bratovščin in verskih redov ter ustanov, 50 plemiških in 17 meščanskih družin. V tem oziru je bilo pod mejo 8 *čampov* 80,6 % gospodinjstev. 16,4 % družin je imelo zemljišče in lastno hišo, 3 % pa zgolj nad 8 *čampov* veliko zemljišče. V primeru, da bi za mejo vzeli 8 *čampov* obdelovalnega zemljišča, pa se situacija za domača gospodinjstva še poslabša. Le 28 ali 8,5 % je bilo takih družin, ki so imele v lasti nad 8 *čampov* obdelovalnega zemljišča in hišo, ter 1 družina oz. 0,3 % s tako velikim lastnim obdelovalnim zemljiščem in brez hiše. 89 ali 27 % gospodinjstev je imelo manj kot 4 *čampe* obdelovalnega zemljišča in lastno hišo, 109 ali 33 % pa s tako majhnim zemljiščem, vendar brez lastnega bivališča. V kategorijo med 4 in 8 *čampov* lastnega obdelovalnega zemljišča je spadalo 52 družin ali 15,8 %, ti so imeli tudi lastno hišo, in 15 družin ali 4,5 % z enako velikim obdelovalnim zemljiščem ter brez hiše.

Če za nujno spodnjo mejo vzamemo kmetijo, ki meri najmanj 8 *čampov* zemljišča, potem lahko ugotovimo, da je to mejo presegle le 19,4 % oz. 64 od 330 kmečkih gospodinjstev tega območja. V primeru, da za meri-

lo vzamemo zgolj obdelovalno zemljišče, pa v to kategorijo pade 8,8 % ali 29 od 330 družin. Skromen obseg kmečkih obratov ter plačevanje visokih zakupnin sta bila torej povezana s kmečko trgovino in nasploh z dopolnjevanjem agrarnih virov dohodka z drugimi dejavnostmi. Vendar si dohodkov niso dopolnjevala le tista gospodinjstva, pri katerih je šlo za vprašanje preživetja, temveč zlasti premožne družine, ki so si s tem dvigovale življenjsko raven. Različen pravno-lastniški položaj, različen socialni in družbeni status je za posamezno gospodinjstvo praviloma pomenil različno pot oz. strategijo pa tudi možnost dopolnjevanja dohodka. Gospodinjstva so svoje dohodke dopolnjevala z vstopanjem na bližnje lokalne trge, s povišanjem vrednosti pridelkov ter zlasti z drugimi neagrarnimi viri. Kako so si posamezne plasti prebivalstva dopolnjevale dohodke, lahko ugotavljamo na podlagi analize inventarja pokojnih, zapisov o dolgovih in upih, sorodnikov umrlega ter opisov v elaboratih franciscejskega katastra. Opravljanje sekundarne dejavnosti, ki je prineslo večje prihodke, pa je bilo tudi rezultat drugačnega načina razmišljanja in delovanja, ki ga Vries (2009, 122) v svoji študiji o potrošniškem obnašanju gospodinjstev opiše z izrazom *industriousness* in bi ga lahko prevajali kot podjetnost ali prizadevnost. Zahtevalo je začetni finančni vložek in povečano količino dela, vendar je posledično izboljšalo življenjski standard ter socialne pogoje. Prav ukvarjanje s sekundarno ter kmetijsko dejavnostjo, ki je pridelkom ustvarila dodano vrednost, je družini že v času življenja družinskega poglavarja prineslo spremembo socialnega statusa. Primer socialnega dviga je na primer leta 1823 umrli gostilničar Ivan Graunar iz Števerjana (ASG, GD, VE, 83, inv. 6). Iz spodaj navedenega inventarnega popisa je razvidno, da se je umrli kot zakupnik začel najprej ukvarjati z gostinsko dejavnostjo in z dobičkom tekom 4 let pred smrtjo nakupil nepremičnine, ki jih je večinoma dajal v zakup. Sam se je posvečal gostinski dejavnosti, lastna zemljišča pa je obdeloval z najeto delovno silo.

Popis vseh Graunarjevih nepremičnin:

- Zemljišča, kupljena 7. novembra 1819 od Antona in Uršule Mizerit in vpisana v zemljiško knjigo 13. 2. 1822: hiša št. 72, *brajda*, imenovana Ragnajca, gozd Česnik, *brajda* Uratin, *brajda* in gozd Zadedno oz. Križenca. Vse nepremičnine se nahajajo v Števerjanu in so vredne 1.773 goldinarjev.
- Zemljišča, kupljena 23. januarja 1821 od dedičev Mizerit: hiša št. 77 z dvoriščem in vrtom, *brajda* Ušje v Števerjanu ter *brajda*

Kremen in gozd Majan v okolici Ločnika. Vse skupaj je bilo kupljeno za 620 goldinarjev.

- Hiša z vrtom št. 46 v Števerjanu, vinograd Koznič z gozdičem, gozd Koznič. Vse je bilo kupljeno 28. januarja 1819 od Franca Lenardiča in Jožefa ter Marijane Maraž za 170 goldinarjev.
- Vrt Pastin in *brajda* Palisaja, kupljena od Jurija Sosterčiča za 30 goldinarjev.
- *Brajda* Draga, kupljena od Jurija Hledeta.
- Hiša št. 43 v Gornjem Cerovem in zemljišča, imenovana Kožbansko in Podhišo, kupljena 11. aprila 1821 v vrednosti 500 goldinarjev.
- *Brajda* in travnik v Števerjanu, imenovan Rauna, kupljen od ukinjene bratovščine sv. Roka 10. avgusta 1818 v vrednosti 317 goldinarjev in 28 krajcarjev.
- Gozd v dveh kosih, imenovan Kromfernik in kupljen od Lovrenca Hledeta za 96 goldinarjev.
- Gozd, prav tako imenovan Kromfernik, ki je bil prej občinski in je bil kupljen od Jožefa Terčiča za 54 goldinarjev ter 40 in pol krajcarjev.
- Skupna vrednost nepremičnin je 3.591 goldinarjev ter 28 krajcarjev in pol.

Posojal je tudi sovaščanom ter dajal na up v gostilni, tako da so glavnino premoženja sestavljali še neplačani upi, katerih višina je znašala 2.997 goldinarjev. Njegovo premoženje je po odbitih dolgovih znašalo 4.793 goldinarjev in 6 ½ krajcarjev. V lasti je imel za 1.773 goldinarjev nepremičnin in 167 goldinarjev vredne premičnine (ASG, GD, VE, 83, inv. 6).

Primer podjetnosti sta tudi leta 1828 umrla zakonca Anton in Agnes Marinič iz Kojškega, ki sta bila sicer zakupnika z lastno hišo. Njuna strategija je bila povišanje vrednosti pridelkom ter storitvene usluge. Na dvorišču sta imela postavljeno edino dokumentirano zidano sušilnico za slive. Nekateri bogati posamezniki, ki so umrli brez mladoletnih otrok in so svoje premoženje že darovali potomcem, ob smrti niso imeli inventarnega popisa nepremičnega in premičnega premoženja, tako da zanje ne moremo trditi, da takih sušilnic niso imeli. To kaže na povečan obseg predelave sliv z namenom prodaje (ASG, GD, VE, 84, inv. 99). Glede na to, da je bilo njuno premoženje manjše od dolgov, lahko rečemo, da sta umrla, preden bi z dobičkom pokrila investicije. Pri nekaterih dejavnostih so bili začetni finančni vložki za revna gospodinjstva (pre)veliki. Popis premičnega premoženja kaže tudi, da sta se začela ukvarjati s prevozi, pri katerih je bil zaslužek večji od navadne

dnine. V hlevu umrlih je namreč popisan par volov v vrednosti 48 goldinarjev, za katera je zapisano, da sta bila kupljena z doto snahe Marijane Marinič. Pod nadstreškom na dvorišču je stal dvokolesni voziček ter štirikolesni voz z več različnimi nastavki, namenjenimi prevozu vina, sena, stelje in drugih pridelkov. Polzakupniki so imeli glede na skupno število vseh družinskih poglavarjev več ugodnejših srednjeročnih in dednih pogodb kot zakupniki. Hkrati je vidno, da se je v tej plasti prebivalstva več njenih pripadnikov ukvarjalo s sekundarno dejavnostjo (tabela 10.2), ki je, lahko bi rekli, značilna za sloj posestnikov. Zanimivo je torej dejstvo, da se je s sekundarno ali storitveno dejavnostjo ukvarjala zlasti tista plast, ki je že bila premožna, medtem ko so revni sloji, ki niso mogli preživeti zgolj z obdelovanjem kmetije, iskali druge vire zaslužka. Možnost opravljanja sekundarne dejavnosti za premožne ni pomenila dopolnitve dohodka iz kmetijske dejavnosti in s tem zaokrožitve sredstev, potrebnih za vzdrževanje obrata in gospodinjstva, temveč dodatni zaslužek, ki je premožne naredil še bogatejše». Enak način delovanja opaža tudi Lazarevič (2017, 370) na ozemlju medvojne Slovenije. V začetku 19. stoletja, leta 1808, je bilo tako v Kojskem kar 21 obrtnikov, in sicer 6 zidarjev, mizar, 3 kovači, 3 krojači, 3 čevljarji in 5 krčmarjev. Omenjajo se zidarji Andrej Bandel, Jernej Bevčič, Martin Kumar, Anton Flajban, Anton Matjac in Valentin Tomažič, mizar Anton Korsič, kovači: Ivan Marušič, Anton Marušič in Anton Žigon, krojači Valentin Kumar, Anton Korsič Planišček in Jernej Zuljan, čevljarji Andrej Bevčič, Ivan Bole in Štefan Bole ter krčmarji Ivan Kumar, Štefan Lenardič, Franc Marinič, Peter Marinič in Anton Žigon (ASPG, ASP, sez. II, 555/2). Vsekakor je potrebno poudariti dejstvo, ki ga je prikazal že Lazarevič (2017, 364), da vsi ti obrtniki ne pomenijo neke visoko specializirane panoge, temveč gre za v osnovi kmečko prebivalstvo, ki je za dodatni zaslužek poseglo še po obrti, katere se je priučilo z malo praktičnega pouka ter z navadno malo dodatnimi obratovalnimi sredstvi.

Tabela 10.2: Sekundarna dejavnost glede na socialni status

Poklicna opredelitev	Število	Odstotek	Sekundarna dejavnost (št.)	% sek. dejavnosti v sloju	% glede na število vseh
Zakupnik	111	54,1 %	6	5,4 %	2,9 %
Polzakupnik	66	32,2 %	6	9,1 %	2,9 %
Posestnik	28	13,7 %	14	50 %	6,8 %
Skupaj	205	100 %	26	-	12,6 %

Vir: ASG, GD, VE, 83–7.

3. Dopolnjevanje dohodkov v sloju zakupnikov in polzakupnikov

Kmetje z majhnimi ali zakupnimi kmetijami tako kot v celotni Evropi (Geremek 1997, 55) niso mogli preživeti od enega letnega pridelka do drugega, zato so v Goriških brdih zlasti spomladi v času lakote jemali kratkoročna posojila, ki so bila povezana s prihodnjo trgovino. Za plačilo dolgov so pogosto hodili na dnino in tako svojih naporov niso uspeli usmeriti zgolj v obdelovanje zakupne kmetije. Kot je razvidno iz tabele 10.1 in zapisov v elaboratih franciscejskega katastra, velika večina tudi ni imela goveje živine. Le v Pevmi so zapisovalci elaborata zabeležili, da so imeli na največjih zakupnih kmetijah po 2 vola in 2 kravi (ASG, CS, Piuma). V ostalih krajih pa so člani komisije v elaboratu pripomnili, da so le redki zakupniki imeli kakšno glavo goveje živine (ASG, CS, Cerou, San Floreano, San Mauro). Zaradi pomanjkanja denarja so bili tisti, ki so premogli kravo, prisiljeni prodajati teleta (AST, CF, San Martino). Za vsa dela, od prevozov do oranja, so morali živino najeti in plačati. Za Gornje in Dolnje Cerovo je elaborat kot strošek pridelave posebej zabeležil, da je »v tej občini [...] 118 kmečkih družin in le 52 volov, ki večinoma pripadajo družinam posestnikov. Koloni morajo zato od njih najeti govedo in cena je enaka kot v Števerjanu« (ASG, CS, Cerou).

Ker so zakupniki za plačilo najemnin navadno oddali ves vinski cvet, so morali oddati oz. lokalnim gostilničarjem in prevoznikom, ki so imeli v lasti tudi živino, prodati še prešanino ali pa poplačati z ustreznim številom dnin. Tako so poplačali prevoze in oranje (ASG, CS, Cerou, San Floreano, San Mauro). Vendar je bilo tudi ročno delo – dnina bistveno nižje ocenjeno kot dnina za oranje in prevoze. Navajam cene za navadno dnino ter za dnine z živino:

a) ročno delo:

- odrasel moški 18,37 krajcarjev,
- ženska in mladenič 13,71 krajcarjev,

b) delo z živino:

- dnina oranja s 6 voli in z 2 moškima znaša 5 goldinarjev in 19 ½ krajcarjev,
- dnina z vozom in s 6 voli ter z 2 moškima znaša 4 goldinarje in 19 ½ krajcarjev,
- dnina z vozom in s 4 voli ter z 2 moškima znaša 3 goldinarje in 13 krajcarjev,

- dnina z dvokolesnim vozom s košem in z 2 voli ter 1 moškim znaša 1 goldinar in 36 ½ krajcarjev (ASG, CS, Cerou, San Floreano, San Mauro).

V boljšem položaju so bili zakupniki z zemljišči v ravnini, ki so se raztezala proti Gorici. Poleg večje površine, namenjene sajenju žitaric, je bilo tudi oranje lažje in zato potrebno manj volov. Potekalo je s 4 velikimi voli ali 4 majhnimi in 2 kravama (ASG, CS, San Floreano). Če primerjamo podatke o cenah dnin, je moral zakupnik na primer za enodnevni najem 6 volov in 2 moških za oranje sam opraviti malo več kot 17 ročnih dnin. V primeru gnojenja pa ga je prevoz gnoja s košem oz. prevoz grozdja v gospodarjevo klet le za en dan stal nekaj več kot 5 ročnih dnin. Menjava proizvodnih sredstev za delo je sicer temeljila na neenakovrednem medsebojnem sodelovanju in so jo v preteklosti bolj kot za izkoriščanje imeli za dopolnjevanje življenjske ravni (Makarovič 1979, 137) kmečkih posestnikov.

Revni zakupniki so morali tako poleg dela na zakupni kmetiji zaposlovati sebe, svoje otroke ter nuditi različne usluge (Geremek 1997, 56). Za ekonomsko preživetje je morala namreč skrbeti vsa družina (Goody 2003, 182). Tako zakupniki kot tudi polzakupniki so bili v položaju, ko so si morali z dninami na kmetijah premožnih članov skupnosti prislužiti sredstva za preživljanje ter poplačati dolgove. Pojavlja se vprašanje, v kolikšni meri so polzakupniki na lastnih pa tudi najemnih zemljiščih uvajali novosti, ki so jih vpeljevali premožni. Raziskovalci so za Furlanijo prikazali, da je ravno poceni delovna sila omogočala uvajanje novosti na zemljiščih velikih posestnikov (Barbina in Battigelli 1980, 347). Prav tako so z nakupom srenjskega zemljišča in izkrčenjem le-tega ter spreminjanjem v *brajde*, to je mešano kulturo trte, sadnega drevja in posevkov v ročno izoblikovanih terasah, pomembno prispevali k podobi takratne agrarne pokrajine.

Zapisovalci elaboratov so zabeležili, da »večino površine obdelujejo zakupniki, ki nimajo možnosti, da bi dobili tuje delavce in večkrat morajo sami oditi na delo k drugim, da preživijo, zato ne morejo opraviti določenih del, kot na primer okopavanje trt, ki bi sicer bila potrebna« (ASG, CS, Cerou, Piuma, San Floreano, San Mauro; AST, CF, San Martino). Kmetje na najemnih kmetijah so zlasti trte obdelovali le v najmanjši možni meri, saj so morali opraviti veliko dnin za pokritje obveznosti do premožnih vaščanov, ki so jim bodisi posojali denar bodisi nudili delovne usluge. Veliko potrebnih dnin kaže na uboštvo sloja zakupnikov kot sektorja. Nekoliko bolj so se posvečali sajenju in obdelavi ravnih delov – *plant* med trtami, saj je bil celoten pridelek njihova last, ter gojenju sadnega drevja. Za Goriška brda je

bilo ključno dejstvo, da ležijo v bližini mest Gorica in Krmin ter relativno blizu razvijajočih se Trsta ter Vidma. Potrebe mesta v smislu prehrane so se v preteklosti naslanjale na agrarno zaledje. Z razvojem prevoznih sredstev so mesta postala manj odvisna od zaledja, saj so lahko zaradi hitrih vodnih in železniških povezav dobivala pridelke z bistveno večjega ozemlja in s tem razvijala večjo neodvisnost od lokalnih trgov (Abel 1967, 343). Kljub temu pa sta na primer zelenjava ter tudi sadje še vedno prihajala iz neposrednega mestnega zaledja. Prodaja svežega sadja, mleka in vrtnin na lokalnih trgih je bila eden od virov potrebne gotovine, namenjene prehrani in nakupu oblek.

Usmeritev v prodajo vrtnin na trgu nam potrjuje tudi delež vrtov, ki je bil na območju Kojskega, Gornjega in Dolnjega Cerovega, kjer je bilo največ zakupnikov, bistveno višji od ostalega območja. V Dolnjem Cerovem je znašal 1,3 %, v Gornjem Cerovem 1,0 %, v katastrski občini Kojsko, Hum, Snežatno pa 1,9 % (Gomiršek 2016, 39–42). Tudi skupni delež vrtov območja, ki je znašal 0,7 % vseh obdavčenih površin, je bil višji kot v goriški okolici. Tu je po pomembnem povečanju konec 19. stoletja znašal 0,6 % (Bianco 1991, 35). To kaže na pomen te intenzivno obdelane površine v bližini hiše tako za pridelavo domače prehrane kot tudi tiste za prodajo na bližnjih trgih Gorice, Krmina, Vidma in Trsta. Prav bližina večjih mest je za agrarno zaledje pomenila možnost prodaje svojih pridelkov. Tako za Goriška brda kot tudi za velik del Slovenskega ozemlja je imel pomembno vlogo od 18. stoletja dalje naglo razvijajoči se Trst (Granda 2014, 258). Za razliko od krajev v Furlaniji, kjer so bili mali kmetje in najemniki prisiljeni prodajati predvsem pridelke, s katerimi so se prehranjevali, so bili v Goriških brdih v drugačnem položaju, saj je prodaja obsegala tiste pridelke, ki niso pomenili kmetove prehranske baze. Vino je bilo sicer del vsakodnevne prehrane, pili pa so manj cenjeno prešanino in odcedek droži, imenovan sače. S prodajo dražjih povrtin in sadja pa so prišli do gotovine za nakup koruzne moke in repe, ki je bila dnevno na kmetovi mizi (ASG, CS, Cerou, Piuma, San Floreano, San Mauro; AST, CF, San Martino). Šorn (1984, 43) je prodajo kmetovih pridelkov na lokalnem trgu definiral kot kmečko trgovino v ožjem smislu. Postavlja se vprašanje, ali je bilo načrtno gojenje dražjih vrst zelenjave, namenjene zgolj prodaji, dejansko trgovina v ožjem in ne v širšem smislu.

Za vse kmete, ki so spomladi izčrpali svoje zaloge, je veljalo dejstvo, da so bili prisiljeni kupovati v času pomanjkanja, ko so bile cene visoke, in prodajati v času, ko so pobirali pridelke in je bila cena zato nižja. Kmet

je moral, da je pokril dolg, prodati večjo količino pridelka in posegati po prodaji pridelkov, ki so pokrivali družinske potrebe (Bianco 1997, 122). Za območje Števerjana je zabeležena pripomba, da so, prav zaradi pomena, ki ga je imel dohodek od sadja, »zakupniki posadili sadna drevesa po celotnem zemljišču, tako da so le-ta s krošnjo delala senco trtam in je bil zato pridelek grozdja dokaj majhen« (ASG, CS, San Floreano). Kljub dejstvu, da so pri sestavi elaborata sodelovali vaški veljaki, torej najvišja plast kmečke družbe, in so zato podjetnosti zakupnikov dali negativen prizvok, ne gre prezreti dejstva, da so bile količine in dobiček pri prodaji sadja pomemben faktor družinske ekonomije. Zapisali so tudi, da »v resnici, čim začnejo zoreti češnje, vsi skupaj, moški, ženske in otroci, zapustijo obdelovane zemlje in si prizadevajo noč in dan, da dobijo denar, s tem da prinašajo sadje na glavi ali na hrbtu« (ASG, CS, Cerou, Piuma, San Floreano, San Mauro; AST, CF, San Martino). Pripomba, da so zakupniki večino denarja, pridobljenega s prodajo sadja in zelenjave, porabili takoj, kaže na tekočo potrebo po gotovini. Ob smrti pa so v inventarjih zabeleženi večji in manjši dolgovi pri goriških trgovcih in posojevalcih denarja. V interesu »mest« je bilo, da so kmetje tu porabili svoj denar (van Bavel in Hoyle 2000, 352). Redfield (1962, 49) pokaže na dva koncepta termina *trg*. S prvim opredeljujemo stanje oz. način razmišljanja, z drugim pa prostor, kamor so kmetje odšli trgovati. Vpraša se tudi, v kolikšni meri je sam nastop na trgu v vas prinesel spremembe. Sam zagovarja, da nobenih (Redfield 1962, 47) ter da sta bila svet vasi in mesta kljub stiku ločena. S to trditvijo bi se težko strinjali, saj je tudi posrednik med mestom – trgov in vasjo s povpraševanjem po določenih pridelkih lahko prinesel spremembo. Prav tako je meso s povpraševanjem po določenih produktih kmete stimuliralo h gojenju določenega tipa kultur, zlasti tistih, ki so imele višjo tržno ceno. Raggio (1990, 130) je pokazal, da so ekonomski odnosi z zunanjim svetom izhajali iz različnih ukrepov: od lokalnih iniciativ preko oblik in pritiskov oblasti do sprememb na mednarodnem trgu, toda oblike so bile vedno tesno povezane in so se prepletale s socialno ureditvijo ter z lokalno kulturo. Prav tako pa niso mogli biti povsem ločeni od skupka političnih, administrativnih in davčnih odnosov z zunanjimi centri (javne) oblasti.

Raziskovalci so dognali, da so mesta podeželju nudila različne stimulacije, saj ni enotnih vzorcev (Hoyle 2010, 364). V delih Evrope, kjer je bila priklenjenost na kmetijo močnejša, je na primer slabo rodovitna zemlja kot alternativo za preživetje kmečkega prebivalstva stimulirala protoindustrijo (Bavel, in Hoyle 2010, 2). Na območju Goriških brd je bila mobilnost pre-

bivalstva velika, kar bi bil lahko, poleg celoletnega ciklusa dela na obratu, eden od možnih vzrokov, da se protoindustrija ni razvila. Obravnavano območje je bilo del vplivnega kroga omenjenih mest, ki je poleg trgovanja pomenil tudi stalna in začasna delovna mesta. Gradivo zapuščinskih razprav nam nudi vpogled v socialni položaj tistih, kjer so ob smrti evidentirani otroci, ki so takrat služili. Ne moremo sicer statistično obdelati, koliko otrok se je dejansko zaposlovalo, saj posamezniki niso umirali v isti starosti niti v istem ciklusu družinskega življenja. Ob smrti ostarelih staršev so bili lahko otroci že poročeni, ni pa nujno, da pred poroko niso služili. Zapisi, kjer je pri umrlih zabeleženo, da otroci služijo, ter finančno stanje pokojnika pa nam osvetlijo, pri katerih socialnih slojih so se njihovi potomci posluževali takšnega načina preživljanja. Razvidno je, da gre za družine revnih zakupnikov, ki niso bile sposobne preživljati večjega števila otrok. Prav tako so družine srednje premožnih kmetov JV Goriških brd s številnimi otroki le-te morale poslati služiti, saj niso imele dovolj prihodkov za prehrano vseh. Podobno opažajo tudi raziskovalci v Avstriji in Nemčiji (Seiser 2000, 97).

Poseben primer, ki osvetljuje fenomen služenja ne samo otrok, temveč tudi odraslih po poroki, je omemba dojenja v Trstu. Gre za v obravnavanem gradivu edini primer smrti poročenega mlajšega moškega. Diagram umrlih po starostnih skupinah za briško župnijo Gradno v letih od 1850 do 1880 kaže, da je bilo največ umrlih otrok v skupini do prvega oz. četrtega leta starosti. Nato je sledila skupina odraslih v starosti od 70 do 80 oz. od 60 do 70 let. Tako lahko rečemo, da so otroci od 10 let dalje ter odrasli do starosti 60 let umirali najredkeje v celotni populaciji (Gomiršek 1999, 105). V starostni skupini do 20 do 30 let so pogostejše umirale ženske, moški pa le izjemoma. Ob smrti Štefana Hledeta, starega 28 let, je zabeleženo, da se njegova žena Marijana nahaja v Trstu, kjer služi kot dojilja. Z umrlim je živel sin Jožef, ki je bil star leto in pol. Štefan Hlede je bil reven zakupnik, doma iz Kojškega, vendar je živel v Števerjanu, kjer je obdeloval zakupno kmetijo. Par si je zagotovil osnovo za poroko, to je bila zakupna kmetija, zaradi pomanjkanja sredstev pa je posegel po razpoložljivem viru rednega in visokega dohodka (ASG, GD, VE, 83, inv. 83). Ne vemo, kolikšna je bila plača žene Marijane. Dogovorjeno plačilo dojilji Antona Lenardiča, ki mu je po porodu umrla mati, je znašalo 3 goldinarje mesečno. Ob končanem dogovorjenem 10-mesečnem dojenju je oče dojilji obljubil še par rjuh, vrednih 4 goldinarje, ki naj bi dojiljo stimulirale k skrbi za otroka, saj bi v nasprotnem primeru prejela le plačilo, ne pa tudi nagrade (ASG, GD, VE,

83, inv. 97). Tako lahko rečemo, da so fenomen 'aleksandrinstva' oz. dojenja tujih otrok v Goriških brdih gotovo poznali že v 1. polovici 19. stoletja, le da je bil zaradi stanja transportnih sredstev omejen na bližnja mesta Gorico, Krmin in Trst. Mati tudi po moževi smrti ni prekinila službe in se vrnila v Brda, saj so zabeležili, da bodo otroka vzgajali in vzdrževali v hiši matere deda Antona Matjaca iz Kojškega (ASG, GD, VE, 83, inv. 83). Revna kmečka gospodinjstva ne samo, da niso zmogla obdelati večjih površin, temveč so računala tudi na druge vire prihodkov (Panjek 2017, 231).

V družbi starega režima so bile najbolj zaželenе dobrine tiste, ki so posamezniku oz. njegovi družini zasebno priskrbele »socialno varnost« (Vries 2009, 49). To so bile: posest, ugled, poročne povezave – zavezništva, sistem uslug – kreditiranja, dajanje v zakup. Pridiga župnika Mariniča iz Kojškega na prelomu stoletja kaže na vztrajanje teh nazorov:

Ko bi vprašal posvetno mislečega: Ali poznaš kako srečno družino? Gotov sem, da bi mi začel kazati s prstom na hišo kakega bogatina. Prepričan sem, da bi ne kazal s prstom na pol podrte hiše, na hiše revežev [...] Zato ker meni, da le tam je sreča doma, kjer je veliko blaga in denarja. Ljudje menijo, da blago, denar in posestvo dajejo človeku pravo veljavo in ga povzdigujejo nad revne. (ŽAK, Pridige II, 241–4)

Nakup in modernizacija kmečkega obrata v sloju polzakupnikov kot tudi v sloju zakupnikov sta bila v obravnavanem obdobju možna s kombiniranjem tržne usmerjenosti obrata, protoindustrijske produkcije ter dopolnjevanjem dohodkov s sekundarno dejavnostjo in uslužnostnimi dejavnostmi. S slednjimi mislimo predvsem na visoko ocenjene dnine kot na primer oranje in prevoznništvo, saj je bilo za to potrebno imeti neka osnovna sredstva. Sama geografska mobilnost tako moških kot tudi žensk pred in po poroki zaradi nizkih dnin ni omogočila akumulacije kapitala, ki bi bil za to potreben. Slednje je prišlo do izraza zlasti z razvojem novih transportnih sredstev konec 19. stoletja v obliki trajne in začasne delovne migracije. Tako v Brdih v predmarčni dobi nimamo opraviti s sezonsko migracijo, temveč z migracijo, ki je povezana z življenjskim obdobjem. Veliko izseljevanje Slovencev, ki je potekalo v glavnem v ZDA, se je začelo sredi 19. stoletja in je doseglo višek od leta 1870 do začetka prve svetovne vojne. Posodabljanje kmetijstva, gradnja nove hiše ali nakup novega zemljišča, vse to je spodbujalo kmeta, da je iskal zaslužek najprej v bližnjih rudarskih in industrijskih središčih Avstro-Ogrske, nato v Vestfaliji, potem pa celo v Severni in Južni Ameriki (Gestrin in Melik 1966, 243).

4. Integriranje dohodkov v sloju posestnikov

Posestniki so bili statusna skupina, ki je imela v lasti zemljo in je sodelovala pri organizaciji vinskega trga. V takem stanju je bil posestnik na nek način majhen poslovodja, saj je kmečki obrat obvezoval lastnika, da je po potrebi najemal delovno silo, ji odredil naloge, skrbel za prodajo pridelkov in obdelavo ter pobiranje zakupnin z zemljišč, ki jih je dajal v najem. Sodeloval je kot posojilodajalec ter organiziral, izvajal in investiral v druge, sekundarne vire dohodkov. Usmeritev pretežnega dela gospodinjestev posestnikov v sekundarne dejavnosti, ki so jim še dopolnjevale dohodke, kaže na preskok v načinu in možnostih razmišljanja v primerjavi z zakupniki. Skoraj vsi so redili vole in zato so se lahko ukvarjali z oranjem ter s prevozi za manj premožne sosede. Ti so jim plačevali z manj cenjenimi ročnimi dninami, torej z »menjavo dela« (Makarovič 1979, 165) ter posredno s prešanim, edinim vinom, ki je zakupniku še ostalo. Lastniki zemljišč in večji posestniki so svoje vino in presežke drugih pridelkov prodajali na dostopnih trgih. Inventarni popisi kažejo, da so imeli ustrezno posodo in prostore za skladiščenja vina in so ga prodajali, ko je doseglo najvišjo ceno. Obravnavani vzorec 419 zapuščinskih razprav pomeni vse umrle odrasle osebe na preučevanem območju. Le 103 osebe so imele premoženje, vredno popisa, ter le 37 posameznikov srednje velik sod. Tako lahko sklepamo, da so vino hranili le maloštevilni najpremožnejši in najpodjetnejši gospodarji. Ostali so ga morali kmalu po trgatvi prodati. Članek v časopisu goriške Kmetijske družbe *Gospodarski list* z naslovom »V pomoč Brdom« piše:

Vino in sadje to so edini pridelki kateri žive našega Brica. [...] Trta je obilno rodila, ko je drugod uže grozdna bolezen parila in pokončevala trte in njih žlahtni sad, uže o času trgatve prihajali so takrat Kranjci od ene Korošci in naši gorjani od druge strani in odvažali so za drage denarce nakupljeno sladko rebulo še kot mošt, preden je imel Bric čas pospraviti v svoje malovredne kleti, pa tudi v Videm in dotično okolico izvažali so mnogo briškega pridelka [...] še kipeče blago iz čebra (bednja) in izpod stiskalnice so naravnost v sod in na voz, da je našel sv. Martin uže skoro vse prazne kleti. (Gospodarski list 1898)

Število predmetov, povezanih s predelavo in hranjenjem vina, v luči racionalnosti nakupov premičnin kaže na prevladovanje vinogradništva kot dejavnosti na preučevanem območju (Gomiršek 2016, 141). Dejstvo, da je imelo določen predmet, povezan s predelavo grozdja in hrambo vina,

majhno število posameznikov, kaže na omejenost 'večje' prodaje vina na kroge posestnikov.

Eden od primerov povečanja bogastva je bila družina Antona Klanjščka iz Števerjana, ki je bil glavni dedič po očetu Luki. Z darilno pogodbo, sklenjeno v uradu v Kojskem 28. 8. 1820, je oče Luka sinu Antonu daroval navedene nepremičnine v Števerjanu: *brajdo* Kremen v velikosti 2 *čampov* in 2 četrтин, gozd v velikosti 4 *čampov* in grmičevno zemljišče v Ločniku št. 132, *brajdo* Velika brajda št. 269 v velikosti 3 četrтин, *brajdo* Podklanc št. 369 v velikosti 3 *čampov* in 2 četrтин ter vinograd Škerca v velikosti 1 *čampa*. Vir bogastva oz. možnost za praktično zaporeden nakup zemljišč od leta 1818 pa skoraj do Antonove smrti je bilo gotovo svilogojstvo ter zakupnine. Očitno je začel malo pred smrtjo gojiti večje število goveje živine, ker je zapisano, da je pred 3 leti kupil klet, ki je sedaj spremenjena v hlev. V *brajdi* v velikosti 3 *čampov*, vredni 471 goldinarjev in 36 krajcarjev, in na travniku, imenovanem Podklanc, v velikosti $\frac{1}{4}$ *čampa*, vrednem 16 goldinarjev in 33 krajcarjev, je bilo poleg 15 oljk v vrednosti 30 goldinarjev nasajenih 54 odraslih murv, še dodatno ocenjenih na 108 goldinarjev. Skupna vrednost obeh zemljišč je tako znašala 626 goldinarjev in 9 krajcarjev. Devet murv v vrednosti 18 goldinarjev je raslo tudi v *brajdi*, imenovani Škerca v velikosti $\frac{3}{4}$ *čampa* in vredni 129 goldinarjev ter 28 krajcarjev, in na zemljiščih v Gornjem Cerovem in na Vrhovlju, ki jih je daljal v zakup. Zemljišča v Gornjem Cerovem je skupaj s hišo, ki je bila sestavljena iz 2 prostorov v pritličju in kaščo nad eno od sob ter vredno 160 goldinarjev, dal v zakup Florijanu Koršiču, zemljišča na Vrhovlju pa v gradivu neimenovanemu zakupniku. Zakupnika Petra Kumarja je imel tudi v Kojskem (ASG, Ventilazioni ereditarie, 83, inv. 36). Skupaj z očetom, pa tudi sam, je del dobička investiral v nadaljnji nakup nepremičnin, tako da je ob smrti imel v lasti:

1. gozd Koznik v velikosti 1 *čampa* v Števerjanu, ki ga je kupil 30. 1. 1818;
2. polovico nepremičnin v Gornjem Cerovem, ki jih je kupil skupaj z očetom Lukom Klanjščkom z dokumentom 20. 11. 1818, in sicer: *brajdo* Planta s priključenim vrtom, *brajdo* Stara voda in hišo št. 44, tako da polovica teh pripada Luki Klanjščku;
3. gozd Koznik v Števerjanu, kupljen z dokumentom 1. 3. 1820;
4. zemljišča v števerjanski okolici, dobljena z darilno pogodbo 28. 8. 1820: *brajdo* Kremen s priključenim gozdom, *brajdo* Velika Brajda, *brajdo* Podklanc in *brajdo* Škerca;

5. nepremičnine v kojščanski okolici, pridobljene s kupoprodajno pogodbo 8. 5. 1822, in sicer: hišo št. 3 z zemljiščem in pritiklinami, *brajdo* z gozdom, imenovanim Šeroka, polovico *brajde* Podpolja, *brajdo* z gozdom Na njivicah, gozd Podzahum, *brajdo*, spremenjeno v pustoto, ki jo uporabljajo za pašnik, imenovan Tejca;
6. nepremičnine v kojščanski okolici, kupljene 8. 5. 1822: *brajdo* z gozdom Bolouh, *brajdo* Skrila, vrt, hišo št. 9 z zemljiščem in pritiklinami;
7. nepremičnine v vrhoveljski okolici, kupljene z dokumentom 6. 11. 1822 ter plačane z 2.000 goldinarji, kot je razvidno iz pobotnice, in sicer: hišo št. 1, vrt imenovan Goranji vrt, drug vrt, imenovan Vrt dolanji, pustoto Brajda u bošku in gozd Bošk, oba kosa se imenujeta tudi Naveceh, gozd Teja, gozd brez številke, *brajdo* Robič v 4 kosih, imenovanih Mladica, Draga, Rauna in Polje, njivo in *brajdo* s travnikom, imenovani Opoka ali Njiva in Snežet na Postovim, srenjski gozd Podkapelo ali Ublince, kjer je imel pravico pobiranja drv;
8. kos gozda v Števerjanu, imenovanega Koznik, kupljenega 30. 12. 1824;
9. kos zemljišča v Števerjanu v *affito fermo* – srednjeročnem zakupu, kupljen 6. 3. 1823;
10. klet in kaščo št. 74 v Števerjanu, kupljeni 27. 12. 1819 (ASG, Ventilazioni ereditarie, 83, inv. 36).

Ob poroki je pokojni Anton Klanjšček dobil v last nepremičnine v vrednosti 626 goldinarjev, ob smrti pa je aktiva premoženja, ki so jo v glavnem sestavljale zemljišča in stavbe, znašala približno 4.900 goldinarjev. Njegovo premoženje se je tako sedemkrat povečalo.

Inventarji pokojnih nas seznani s premočnim in z nepremočnim premoženjem, dolgovi ter upi, torej pasivo in aktivo. Povprečna vrednost premoženja iz celotnega vzorca zapuščinskih razprav, če upoštevamo dolgove, je znašala 425 goldinarjev in 18 krajcarjev (Gomiršek 2016, 66). Tako nam analiza socialnega položaja lastnikov kotlov za žganjekuho pokaže, da so bili to pretežno lastniki zemljišč oz. posestniki, ki so se ukvarjali s sekundarnimi dejavnostmi, torej tisti, katerih kmečki obrati oz. družine so si dohodke dopolnjevale z neagrarnimi viri ali pa so pridelkom ustvarjale še »dodano vrednost«. Kotel je bil inventariziran v 14 inventarjih pokojnih, od katerih lahko poleg grajskega oskrbnika 10 lastnikov opredelimo za posestnike in 3 za polzakupnike. Kar 8 se jih je ukvarjalo z do-

polnilnimi dejavnostmi. Žganjekuha se je po dosedanjih raziskavah med kmečkim prebivalstvom v Sloveniji začela širiti prav v prvi polovici 19. stoletja (Makarovič 1978, 114). Tak način obnašanja ter delovanja, da so kmetje poskušali na kmečkem obratu »ne samo pridelati za lastne potrebe, temveč tudi pridobiti dobiček«, se je po mnenju Overtona (1996, 21) »razlikoval od prejšnjih, stoletja dolgo prakticiranih vzorcev«. Njegovemu mnenju bi se težko pridružili, če pomislimo na obseg in pomen kmečke trgovine v zgodnjem novem veku (Gestrin 1973). Kmečka družba nikoli ni bila pasiven element, temveč je bila vedno dinamična komponenta, ki se je prilagajala. Še več, v svoj prid je poskušala izkoristiti dane razmere. Tako zgodovinarji ugotavljajo, da neagrarni prihodki predstavljajo »element kompleksne in obširne ekonomske strategije«. Kmetje so se zanašali ter aktivno in sistematsko izrabljali možnost dostopa do drugih dejavnosti (Panjek 2017, 23). S kmečko trgovino se je v večji meri ukvarjalo prebivalstvo v zahodnem delu slovenskega ozemlja, k čemur je pripomogla bližina dveh pomembnih pomorskih pristanišč, Trsta in Reke (Šorn 1984, 43). Kotlov za žganjekuho je bilo v kmečkih domovih gotovo več, saj so nekateri te predmete že darovali nasledniku na kmetiji in zato niso bili popisani. Gotovo pa je bilo zelo malo kotlov za žganjekuho med slojem zakupnikov. Zakupne hiše, ki so jih na svoje stroške zgradili lastniki, so bile majhne in njihova vrednost nizko ocenjena. Kotel bi bil vreden toliko kot ves premični inventar, ki ga je zapustil pokojni zakupnik skupaj. Šlo je torej za premičnino, ki je bila z vidika izdatkov za revnega kmeta nedostopna.

Premožni gospodarji so s posojanjem revne sovaščane zapletali v klientske mreže. Posojanje je bilo povezano z dobičkom od obresti, z odnosi med statusnimi skupinami v skupnosti (de Vries 2009, 175) ter s povračili v obliki uslug. Večina je posojala manjše zneske. Skupna vrednost posojil pri posamezniku je bila v večini primerov, razen pri prvih štirih, nižja od povprečja. Posojilodajalci so bili, razen dveh hlapcev, to je Ivana Jakina in Štefana Nikolavčiča, navadno imetniki premičnin. S posojanjem denarja se je ukvarjal tudi grajski oskrbnik Luka Komjanc. V inventarjih so popisani upi umrlih žensk, kot je razvidno iz zapisov, pomenili neizplačano doto in ne dejansko posojilo denarja.

Premožni kmetje so se z zgodnjo zelenjavo in mlekom prav tako pojavljali na bližnjem trgu v Gorici, s sadjem pa so odhajali celo v Trst in Videm. V Trstu je bila cena določenega sadja trikrat višja kot v Gorici, vendar je za prenos sadja v Trst posameznik potreboval tri dni. To so zmogla le tista gospodinjstva, ki so imela dovolj delovne sile ali pa so jo lahko zaposlila.

Prav tako so govejo živino gojili le tisti, ki so imeli dovolj površin, namenjenih krmi. Opravljanje komercialnih uslug, kot so bili prevozi in oranje, je bilo ena od aktivnosti, s katerimi je 14 gospodinjev zaokroževalo in dvigalo prihodke. Med njimi je bilo 11 posestniških družin, 2 družini polzakupnikov ter zakupnik Franc Bensa. Oranje in prevozi so bili del vaše mreže medsoseskkih odnosov, kjer so bili v prednosti tisti, ki so si lahko privoščili nakup in vzdrževanje volov. Stroške so jim odtehtale visoke cene plačil za opravljene usluge. Za oranje s 6 voli sta bila potrebna dva odrasla moška, kar je skupaj s hrano zanju in za živino dnevno stalo 5 goldinarjev in 19 ½ krajcarjev. Del medsoseskkih odnosov na vasi je bila navada, da si osebo po najboljši možni moči pogostil. Tako je elaborat zabeležil, da morajo zakupniki 4-krat dnevno dati hrano možem, ki so jim prišli orat, in vedno dodati toliko vina, kot so ga želeli. Zakupnik, h kateremu so prišli orat, je moral že pred delom napasti tudi vole in jih glede na letni čas nahraniti še 1-krat ali 2-krat. Hrana za orača je dnevno stala 1 goldinar, 1 4/5 stota sena za vole pa 1 goldinar in 19 ½ krajcarjev (ASG, CS, San Floreano). Visoka cena dnevnega oranja je pomenila 17 moških dnin. Dnina in preostala prešanina sta bili plačilno sredstvo zakupnika. To ga je zapletlo v odnos odvisnosti in dolgovanja sovaščanu.

Manj dokumentirano in raziskano je očitno zelo razvito tihotapljenje ter prekupčevanje po Koroškem in Kranjskem. Očitno je bil obseg te dejavnosti na območju Kojskega tako velik, da so jo opazili in zabeležili popisovalci elaborata franciscejskega katastra (AST, CF, San Martino). Iz izbranega gradiva ne moremo ugotavljati, kdo se je s to dejavnostjo ukvarjal in kolikšen je bil dohodek od te dejavnosti. Sklepali pa bi lahko, da so se s prekupčevanjem ukvarjali tisti posamezniki, ki so imeli doma dovolj delovne sile, torej premožnejši pripadniki skupnosti.

Zaključek

Obstoj majhnih kmečkih obratov v Goriških brdih je bil pogojen z za takratne razmere intenzivno obdelavo terasirano oblikovanih gričev z mešano kulturo vinske trte, sadnega drevja in žitaric. Gospodarji so poleg obdelovanja kmetije opravljali številne dejavnosti, ki so jim prinesle zaslužek. Družine so tako razvijale dvojno ekonomijo. Družina srednjih in večjih lastnikov zemljišč je vstopala na bližnje in oddaljene trge z gojenjem komercialno zanimivih pridelkov, s sadjem in zelenjavo ter na meddeželnega s prodajo vina. Zakupniki so se s prodajo drugorazrednega vina vpletali v vaše medsosedske mreže, s prodajo sadja pa, tako kot lastniki zemljišč,

na bližnje trge. Intenziviranje in izboljševanje obdelovalnih načinov in tehnik na podlagi spodbud trga ter tržnega kapitala so posamezniki dosegali z dohodki od kmetovanja in z dodatnimi sekundarnimi dejavnostmi. Poleg omenjenih je v Goriških brdih obstajalo še veliko drugih obrtnikov: pletarji, sodarji, pletilje, predice, prevozniki, žličarji, tkalci (Sirk 2012). Ukvarjanje z obrtjo ni pomenilo neke ozke specializirane dejavnosti, ki bi zahtevala dolgoletno učenje, temveč izdelovanje manj zahtevnih produktov za potrebe skupnosti. Premožna gospodinjstva so imela pri tem bistveno prednost. Z najemom delovne sile so lahko svoje sile usmerila v izvajanje drugih dobičkonosnih dejavnosti, kot so bile obrt ter storitvene usluge. Manjša in revna gospodinjstva so bila v večji meri odvisna od domačega ženskega in otroškega dela, da so lahko z njim finančno preskrbela lastno gospodinjstvo. V primeru za preživetje premajhnega kmečkega obrata so mlajši stalno ali pa dnevno služili v vaški skupnosti ali pa v bližnjih mestih. Dohodke so na tak način dopolnjevali tako moški kot tudi ženske in dekleta. V odrasli dobi so si ob pridobitvi ekonomske osnove ustvarili družino. Družine so tako združevale več virov prihodka, in sicer iz agrarnih in neagrarnih dejavnosti. Tako so posamezni socialni sloji poiskali dodatne vire zaslužka, s katerimi so dopolnjevali dohodke iz kmetijske dejavnosti. Za revne je bila to potreba zaradi preživetja, za premožne pa dopolnjevanje in dvig življenjske ravni.

Viri in literatura

Arhivski viri

ASG, CS: Archivio di stato di Gorizia, *Catasti sec. XIX–XX, Elaborati*

Operato d'estimo della Comune di Cerou superiore ed inferiore, reg. 15.

Operato d'estimo catastale del Comune di Medana, reg. 39.

Operato d'estimo della Comune di Piuma, reg. 51.

Operato d'estimo catastale della Sottocomune di San Floreano, reg. 66.

Operato d'estimo della Comune di San Mauro e Podsénizza (con Podsabotino), reg. 69.

ASG, CT: Archivio di stato di Gorizia, *Catasto teresiano*

Cerou inferiore, reg. 17.

Quisca, reg. 30.

ASG, GD: Archivio di Stato di Gorizia, *Giudizio distrettuale del circondario di Gorizia*

Contratti: Anteatti del Giudizio distrettuale di Quisca (tranne le località di Visnovico, Vipulzano, Cosana, Vedrignano). Ceduti nel 1846 al Giudizio Distrettuale del Circondario, *Contratti degli instrumenti ut amichevoli convenzioni dell'anno 1819*, b. 87.

ASPG, ASP: Archivio Storico Provinciale di Gorizia, *Atti degli stati Provinciali*, sez. II

b. 555/2

AST, CF: Archivio di Stato di Trieste, *Catasto franceschino, Elaborati catastali* Operato d'estimo della Comune di San Martino (Quisca), 678.

ŽAK, Pridige II: Župnijski arhiv Kojsko
Pridige II (5. 5. 1901–1. 5. 1904).

Gospodarski list

Gospodarski list, 1898, 28. 2. 1898 9 (2): »V pomoč Brdom.«

Literatura

Abel, W. 1967. *Geschichte der deutschen Landwirtschaft*. Stuttgart: Eugen Ulmer.

Barbina, G., in F. Battigelli. 1980. »Il paesaggio agrario friulano dalla fine dell'amministrazione veneta all'annessione al regno d'Italia.« V *Contributi per la storia del paesaggio rurale nel Friuli-Venezia Giulia: ricerche svolte per conto della Regione Autonoma Friuli-Venezia Giulia*, 339–69. Pordenone: Grafiche Editoriali Artistiche Pordenonesi.

Béaur, G., in J. M. Chevet. 2013. »Institutional Changes and Agricultural Growth.« V *Property Rights, Land Market and Economic Growth in the European Countryside*, uredili G. Béaur, P. Schofield, J. M. Chevet in M. T. Perez Picazo, 19–68. Turnhout: Brepols Publishers.

Bianco, F. 1991. »L'armonia sociale nelle campagne: economia agricola e questione collonica nella principesca Contea di Gorizia e Gradisca tra '800 e '900.« V *Economia e società nel Goriziano tra 800 e 900: il ruolo della Camera di Commercio (1850–1915)*, uredila F. Bianco in M. Masau Dan, 33–66. Gorizia: Edizioni della Laguna.

Bianco, F. 1997. *Nobili castellani comunità, sottani: il Friuli dalla caduta della repubblica alla restaurazione*. Monfalcone: Edizioni della Laguna.

Brusse, P., A. Schuurmann, L. Van Molle in E. Vanhaute. 2010. »The Low Countries 1750–2000.« V *Social Relations: Property and Power*, uredila B. van Bas in R. Hoyle, 199–226. Turnhout: Brepols Publishers.

- de Vries, J. 2009. *The Industrious Revolution: Consumer Demand and the Household Economy, 1650 to the Present*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fanfani, T. 1979. *Le Contee di Gorizia e Gradisca nel 19. secolo: per la storia del paesaggio agrario*. Udine: Ufficio stampa e pubbliche relazioni della Regione Autonoma Friuli-Venezia Giulia.
- Geremek, B. 1997. *A Poverty: A History*. Oxford, Cambridge, Massachusetts: Blackwell.
- Gestrin, F. 1973. »Kmečka trgovina kot ozadje kmečkih uporov.« *Situla* 13: 45–67.
- Gestrin, F. 1991. *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Gestrin, F., in V. Melik. 1966. *Slovenska zgodovina: od konca osemnajstega stoletja do 1918*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Gomiršek, T. 1999. »Družinske strukture v luči župnijskih matičnih virov: od 1850 do 1910.« V *Briški zbornik*, uredil P. Stres, 89–115. Občina Brda: Dobrovo.
- Gomiršek, T. 2009. *Brestje in Kojsko: upravni in kulturni center Brd do 1945*. Nova Gorica: Goriški muzej.
- Gomiršek, T. 2016. »Gospodarska, socialna in kulturna zgodovina kmečkih družin v Goriških brdih v predmarčni dobi (območje Kojskega, Števerjana in sosednjih vasi).« Doktorska disertacija, Univerza na Primorskem.
- Gomiršek, T. 2017. »Vrste zakupnih pogodb v Goriških brdih v prvi polovici 19. stoletja.« *Zgodovinski časopis* 71 (1–2): 164–85.
- Goody, J. 2003. *Evropska družina*. Ljubljana: *cf.
- Granda, S. 2014. »Transformacija zemljiškega gospodstva v kapitalistično veleposest.« V *Vizija raziskav slovenske gospodarske in družbene zgodovine*, uredila D. Mihelič, 255–74. Ljubljana: Založba ZRC.
- Hoyle, R. 2010. »Conclusion: Reflections on Power and Property over the Last Millennium.« V *Rural Economy and Society in North-Western Europe: Social Relations Property and Power*, uredila B. van Bavel in R. Hoyle, 349–75. Turnhout: Brepols Publishers.
- Kociančič, Š. 1992. »Berde in Brici.« *Etnolog* 53 (2–1): 10–12.
- Lazarevič, Ž. 2017. »Peasant Economy in Interwar Slovenia – Policies of Income Diversification.« V *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective: Alps, Scandinavia and Beyond*, uredili A. Panjek, J. Larsson in L. Mocarelli, 351–73. Koper: Založba Univerze na Primorskem.

- Makarovič, M. 1978. *Kmečko gospodarstvo na Slovenskem*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Makarovič, M. 1979. *Medsebojna pomoč na vasi na Slovenskem*. Ljubljana, Muta: Gorenje.
- Melik, A. 1936. *Slovenija I*, 2. zv. Ljubljana: Slovenska Matica.
- Overton, M. 1996. *Agricultural Revolution in England: The Transformation of the agrarian Economy 1500–1850*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Panjek, A. 2014. »Integrirana ruralna ekonomija v zahodnem slovenskem prostoru v novem veku.« V *Vizija raziskav slovenske gospodarske in družbene zgodovine*, uredila Darja Mihelič, 199–206. Ljubljana: Založba ZRC.
- Panjek, A. 2017. »The Integrated Peasant Economy as a Concept in Progress.« V *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective: Alps, Scandinavia and Beyond*, uredili A. Panjek, J. Larsson in L. Mocarelli, 11–50. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Pavlin, V. 2001. »Primer uveljavljanja kupnega prava in kolonata na Goriškem 16. stoletja.« *Goriški letnik* 28: 289–302.
- Pavlovec, R. 1999. »Geološke zanimivosti Goriških brd.« V *Briški zbornik*, uredil P. Stres, 9–19. Dobrovo: Občina Brda.
- Raggio, O. 1990. *Faide e parentele*. Torino: Giulio Einaudi.
- Redfield, R. 1962. *The Little Community and Peasant Society and Culture*. Chicago: University of Chicago Press.
- Seiser, G. 2000. »On the Importance of Being the Last One. Inheritance and Marriage in an Austrian Peasant Community.« V *Dividends of Kinship: Meanings of Uses of social Relatedness*, uredil P. Schweitzer, 92–123. London, New York: Routledge.
- Sirk, D. 2012. *Devetindevetdeset meštirjev – sto mižerij: izročilo o briški rokodelski ustvarjalnosti*. Dobrovo: samozal.
- Šorn, J. 1984. *Začetki industrije na Slovenskem*. Maribor: Obzorja.
- van Bavel, B., in R. Hoyle. 2010. »Social Relations: Property and Power in the North Sea Area, 500–2000.« V *Rural Economy and Society in North-Western Europe: Social Relations Property and Power*, uredila B. van Bavel in R. Hoyle, 1–25. Utrecht University: The Netherlands.
- Vilfan, S. 1980. »Agrarna premoženjska razmerja.« V *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*, zv. 2., uredili P. Blaznik idr., 403–79. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti in Državna založba Slovenije.